

﴿ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ﴾

Monika Chwilczyńska-
Wawrzyniak

JĘZYK PERSKI

DIALOG

❧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❧

Monika Chwilczyńska-Wawrzyniak

JĘZYK PERSKI

SERIA

JĘZYKI AZJI I AFRYKI

pod redakcją
Janusza Daneckiego

Monika Chwilczyńska-Wawrzyniak

JĘZYK PERSKI

Wydawnictwo Akademickie DIALOG
Warszawa 1998

Do druku opiniował
Bogdan Składanek

Redakcja i korekta
Bronisława Dziedzic-Wesołowska

Książka powstała w ramach projektu „Języki Azji i Afryki”
finansowanego przez Komitet Badań Naukowych

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Edukacji
Narodowej

Na okładce zamieszczono reprodukcję ozdobnego tekstu z napisem w
kaligrafii naschi. Iran XVII w.

© 1998 by Wydawnictwo Akademickie DIALOG

ISBN 978-83-8002-630-8

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

KRÓTKA HISTORIA JĘZYKA

Jezyk perski, któremu poświęcamy niniejszą pracę, jest jednym z języków należących do wielkiej rodziny indoeuropejskiej, a w jej obrębie – do grupy języków irańskich. Przedmiotem naszych rozważań będzie zasadniczo współczesny perski, czyli oficjalny i urzędowy język dzisiejszego Iranu.

Warto jednak przypomnieć, jak rodził się on i kształtował i jakie przechodził koleje, nim osiągnął swą dzisiejszą postać.

Pod koniec epoki neolitu, około 3 tysięcy lat przed naszą erą, na skutek nieznanych nam dziś okoliczności ludność, posługująca się językiem określanym mianem praindoeuropejskiego, uległa rozproszeniu. Rezultatem był rozpad wspólnoty indoeuropejskiej na 11 wielkich podgrup językowych, z których jedną stanowiły języki indoirańskie.

Początkowo rozwijały się one wspólnie, a ten okres w ich historii nazywany jest często przez językoznawców aryjskim. Termin pochodzi od słowa *arja* lub *arija* – nazwy etnicznej posługujących się owym językiem Ariów. Od niej właśnie wywodziła się nazwa zamieszkiwanych przez nich terenów - Arjana Waedza – "kraj Ariów", która z czasem przekształciła się we współczesne "Iran".

Przypuszczalnie w drugim tysiącleciu p.n.e. spośród języków indoirańskich wyodrębnił się język prairański, z którego rozwinęły się później – w procesie dalszego rozwoju i dyferencjacji – wszystkie języki irańskie. Jednocześnie fakt ten zapoczątkował niezależny rozwój należących dotychczas do jednej grupy języków irańskich i indyjskich.

W historii rozwoju języków irańskich wyróżnić można trzy okresy, a mianowicie okres rozwoju języków:

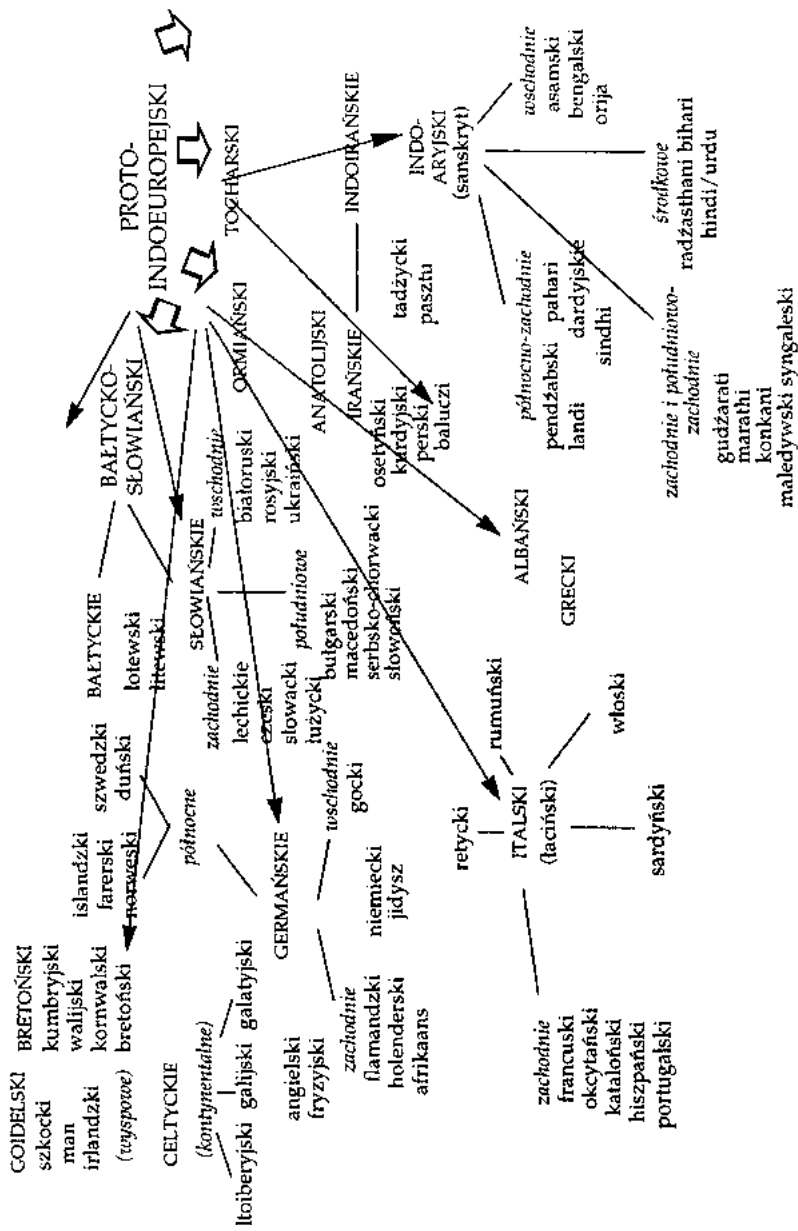
- staroirañskich (IX/VI w. p.n.e. do IV w. p.n.e.);
- średnioirańskich (IV w. p.n.e. do IX/X w. n.e.);
- nowoirañskich (IX/X w. n.e. do dziś).

Przyjęte cezury czasowe są oczywiście przybliżone, a wśród językoznawców nie ma co do nich pełnej zgodności, choć generalnie wszyscy oni przyjmują za podstawę ich wyznaczania te same przełomowe wydarzenia historyczne oraz zmiany, jakie odnotowuje się w samych językach na poszczególnych etapach ich rozwoju.

O ile obszar kształtowania się języka prairañskiego nie jest znany – przypuszcza się jedynie, że ludy irańskie przybyły z północy, być może z północnych wybrzeży Morza Kaspijskiego i z północnego Kazachstanu na tereny, które zamieszkiwały w czasach historycznych i zamieszkują do dziś – o tyle lokalizacja obszarów, na których rozwijały się języki irańskie od IX w. p.n.e. jest już możliwa dzięki informacjom, pochodzącym z materiałów źródłowych. Właśnie z IX w. p.n.e. z kronik asyryjskich pochodzą pierwsze wzmianki o pojawieniu się plemion irańskich na południe od jeziora Urmia (obecnie Rezāije, w północno-zachodnim Iranie).

Pierwszym potwierdzonym historycznie etapem rozwoju języków irańskich był więc okres pomiędzy IX/VI a IV w. p.n.e. Już wtedy zarysował się wśród nich podział na dwie grupy: zachodnią i wschodnią. W grupie wschodniej znalazły się języki takie, jak – nie poświadczony przez bezpośrednie przekazy – język starosogdyjski oraz awestyjski – język świętej księgi wyznawców zoroastryzmu, Awesty. Grupę zachodnią reprezentowały języki, które wykształciły się na terenie dzisiejszego Iranu. Ze znanych nam dzisiaj były to: staroperski oraz medyjski.

Z biegiem czasu na istniejący podział języków irańskich na dwie grupy nałożył się podział na podgrupy: północną i południo-

Rodzina języków indoeuropejskich
(wg. D. Crystal)

wą. Zaistniały w tzw. czasach średnich układ można przedstawić schematycznie w sposób następujący:

	zachodnie	wschodnie
północne	partyjski	sogdyjski, chorezmijski
południowe	średnioperski	chotański, baktryjski

W europejskiej literaturze przedmiotu język średnioperski nazywany jest często językiem *pahlavi/pahlawi*. Nazwa ta, choć przyjęta w nauce europejskiej i używana wymiennie z terminem "średnioperski", jest jednak niezgodna z nazewnictwem stosowanym przez językoznawców irańskich, którzy mianem *pahlawi* określają oba zachodnie języki średnioirańskie, to znaczy te, które tu nazywamy partyjskim i średnioperskim. W ten sposób bardzo ściśle rozróżniają oni wśród języków *pahlawi* północny *pahlawânik*, czyli średnioirański język Partów, oraz południowy *pârsik* Sasanidów. Ze względu na owe różnice w terminologii proponuję więc nie wprowadzać tu pojęcia *pahlawi* i posługiwać się jedynie terminem język średnioperski.

Dalsza dyferencjacja języków irańskich doprowadziła do stopniowego wykształcenia się w obrębie czterech wyszczególnionych podgrup szeregu innych języków irańskich, z których najważniejsze były:

	zachodnie	wschodnie
północne	kurdyjski, beludżyjski, gilański, mazanderański, dialekty środkowego Iranu (kaszański, naiński)	osetyński, jagnobi
południowe	perski, tadżycki, dari, bachtiarski	pasztu, języki pamiirskie

Ze względu na fakt wcześniejszego podziału języków irańskich na grupę wschodnią i zachodnią niż na podgrupy północną i południową różnice między językami wschodnio- i zachodnioirańskimi są znacznie większe niż pomiędzy językami, należącymi do podgrup: północno-wschodniej i południowo-zachodniej oraz północno-zachodniej i południowo-zachodniej. Dotyczą one zarówno fonetyki, jak i morfologii i składni. W szczególności w językach wschodnioirańskich w większym stopniu zachowały się kategorie syntaktyczne, charakterystyczne dla języków syntetycznych – jakimi pierwotnie były wszystkie języki indoeuropejskie – które w językach zachodnioirańskich, w tym w perskim, uległy niemal całkowitemu zatarciu.

Język staroperski, uważany za język dworski dynastii Achemenidów, zapisywany był pismem klinowym, a inskrypcje naskalne z tego okresu zachowały się w różnych miejscach wchodzących w skład ich imperium. Spośród najśłynniejszych warto wymienić inskrypcję Dariusza Wielkiego na skale behistuńskiej (okolice Kermanszahu) oraz napisy tego i innych władców achemenidzkich w Persepolis oraz pobliskim Nağhsz-e Rostam.

Pismo klinowe było jednak niezbyt przydatne do prowadzenia korespondencji państwowej. Dlatego też już w czasach acheme-

nidzkich zaczęto posługiwać się w tym celu alfabetem, opartym na aramejskim, zaadaptowanym – choć nie w pełni – do potrzeb języka perskiego.

Proces doskonalenia tego pisma i jego lepszego dostosowania do perskiego systemu fonetycznego kontynuowany był w okresie średnioperskim. Było to – podobnie jak aramejskie – pismo spółgłoskowe, tzn. nie umożliwiała jednoznacznego notowania istniejących w perskim samogłosek krótkich i długich. Między innymi z tego powodu było ono trudne, a sztuka pisania – dostępna jedynie wąskiemu gronu wtajemniczonych. Ponadto – w samych tylko czasach sasanidzkich – wywodzące się z aramejskiego pismo średnioperskie występowało w dwóch różnych odmianach. Jedną posługiwano się w inskrypcjach naskalnych i na bitych wówczas monetach, inna przeznaczona była do spisywania ksiąg i prowadzenia korespondencji.

Jedną z podstawowych trudności, jakich przysparzało pismo średnioperskie, było to, iż niektóre spośród 18 liter używanego w nim alfabetu (w aramejskim było ich 22) odpowiadały różnym głoskom. Np. znak δ mógł być czytany jako *l* lub *r*, a $\bar{\delta}$ mógł oznaczać *w*, *u*, *ū*, *o*, *ō*, niekiedy zaś *n* lub *r*.

Nie było w nim też specjalnych znaków, które służyłyby do zapisu samogłosek krótkich. W praktyce notowano je w wielu słowach za pomocą liter, oznaczających samogłoski długie. Na przykład znak \bar{a} mógł być czytany – zależnie od potrzeb – jako *ā* lub *a*.

Dodatkowym utrudnieniem była sama pisownia liter, które w połączeniu z sąsiednimi znacznie zmieniały swój kształt. Wreszcie posługiwanie się tym pismem komplikowała obecność licznych, swoistych „ideogramów”, przez językoznawcę H. Junkera określonych mianem heterogramów (perskie *هزوارش hozwāresz*). Były to słowa notowane w ich aramejskiej postaci, lecz odczytywane po persku. Pisano więc np. شپل ŠPYL¹, a czytano *weh* „do-

¹ Ideogramy te transkrybowane są zawsze dużymi literami.

bry". Użycie tych ideogramów nie wykluczało posługiwania się tak notowanymi słowami w perskich złożeniach czy też rozbudowywania ich o perskie sufiksy. Stąd na przykład słowo „dobrzy” notowano jako ŠPYLān, a wymawiano jako *wehān*, gdzie -ān było perskim sufiksem liczby mnogiej.

Te wszystkie utrudnienia były jednym z powodów, dla których już w późnym okresie sasanidzkim zaczęto podejmować próby fonetycznego zapisywania tekstów średnioperskich w głoskowym piśmie awestyjskim, piśmie, w którym każdy znak odpowiadał jednej i tylko jednej głosce, a każda spółgłoska i samogłoska miała swój graficzny odpowiednik. Próby te kontynuowane były w pierwszych wiekach po najeździe arabskim, a ich celem było zachowanie literackiej i kulturowej spuścizny Iranu. Teksty te, określane mianem *pāzand* odegrały znaczącą rolę w historii literatury i językoznawstwa irańskiego. Wiele z nich przetrwało do naszych czasów i są one często jedynym świadectwem piśmiennictwa średnioperskiego w przypadku dzieł, których oryginały zaginęły.

Stopień trudności pisma średnioperskiego wpłynął także na to, że Persowie – nie przyjmując, jak wiele innych ludów z podbitych przez Arabów terenów – narzucanego im języka arabskiego, zaadaptowali na swoje potrzeby alfabet arabski. Był on prostszy od używanego wcześniej pisma i o wiele doskonalszy, mimo iż i on nie odpowiadał w pełni systemowi fonetycznemu języka perskiego.

W alfabecie arabskim jest szereg liter oznaczających fonemy, jakie nie występują w perskim. Litery te zostały w perskim alfabecie utrzymane, choć z punktu widzenia potrzeb systemu fonetycznego były zbędne. Ponieważ nie miały w nim swoich odpowiedników, zmieniła się ich wymowa. Posłużyły do notowania zbliżonych głosek, dzięki czemu w perskim alfabecie niektóre fonemy mogą być notowane za pomocą kilku znaków. I tak np. spółgłoska z może być zapisywana aż na cztery różne sposoby: jako *z ze*, *ذ - zāl*, *ض zād* lub *ظ zejm* (w języku arabskim każda z tych liter od-

powiada innemu fonemowi), a spółgłoska *s* jako *ث se, س sin* i *ص sād*.

Dodatkowe utrudnienie stanowi fakt, że pismo arabskie jest również pismem spółgłoskowym, umożliwiającym jedynie notowanie samogłosek długich przy wykorzystaniu liter oznaczających zasadniczo spółgłoski.

Mimo tych wad alfabet arabski utrzymał się przez stulecia i wszelkie próby zastąpienia go innym, podejmowane w okresie rządów dynastii Pahlawi – choćby transkrypcją opartą na alfabecie łacińskim – budziły ostre protesty i kończyły się niepowodzeniem².

Współczesny język perski jest kontynuacją południowo-zachodniego języka średnioperskiego. Nie brak w nim jednak także zapożyczeń z północno-zachodnich języków irańskich, a także zapożyczeń obcych, spoza irańskiej grupy językowej: arabskich, tureckich i europejskich, głównie z języka angielskiego, francuskiego i rosyjskiego.

Posługuje się nim ponad 30 milionów Irańczyków na terenie samego Iranu, a także mniejszości narodowe w Indiach, Pakistanie i Iraku.

Iran nie jest krajem jednorodnym pod względem językowym. Choć językiem urzędowym i literackim jest właśnie perski, miejscowa ludność posługuje się na co dzień wieloma innymi językami z grupy języków irańskich, a także językami należącymi do innych rodzin, np. tureckim czy turkmeńskim.

Na odnotowanie zasługuje też fakt występowania na obszarze Iranu, w okolicach miasta *Chazwin* (północny Iran), enklaw dziewiciu różnych dialektów *tati*, wywodzących się bezpośrednio z języka medyjskiego. Zachowało się w nich do dziś archaiczne słownictwo i stare struktury gramatyczne, które bardzo dawno zanikły w innych językach irańskich.

² Próby takie podejmował w ostatnich czasach Mohammad Rezā Pahlawi, pragnąc w ten sposób „zbliżyć” Iran do Zachodu.

ALFABET I PISMO

Alfabet, jakim posługuje się współczesny język perski jest – jak powiedzieliśmy – alfabetem arabskim, uzupełnionym o cztery litery, odpowiadające głoskom, które w języku arabskim nie występowały. Są to litery: پ *pe*, چ *cze*, ژ *że* oraz گ *gāf*, czyli odpowiedniki głosek: *p*, *cz*, *ż* oraz *g*. Liczy 32 litery i jest alfabetem spółgłoskowym. Trzy z nich: ا *alef*, و *wāw* oraz ی *je* są jednak wykorzystywane także do notowania niektórych samogłosek i dyftongów.

Litery perskiego alfabetu są różnie notowane w zależności od tego czy występują w postaci samodzielnej, początkowej, środkowej, czy też na końcu wyrazu:

Kształt litery w wyrazie				Nazwa litery	Transkrypcja
Postać samo dzielna	Postać początkowa	Postać środkowa	Postać koń cowa		
ا	ـ	ـ	ا	<i>alef</i>	<i>ā</i>
ب	بـ	بـ	بـ	<i>be</i>	<i>b</i>
پ	پـ	پـ	پـ	<i>pe</i>	<i>p</i>
ت	تـ	تـ	تـ	<i>te</i>	<i>t</i>
ث	ثـ	ثـ	ثـ	<i>se</i>	<i>s</i>

ج	چ	ج	ج	<i>dzim</i>	<i>dź</i>
چ	چ	چ	چ	<i>cze</i>	<i>cz</i>
ح	ح	ح	ح	<i>he</i>	<i>h</i>
خ	خ	خ	خ	<i>che</i>	<i>x</i>
د	-	-	د	<i>dāl</i>	<i>d</i>
ذ	-	-	ذ	<i>zāl</i>	<i>z</i>
ر	-	-	ر	<i>re</i>	<i>r</i>
ز	-	-	ز	<i>ze</i>	<i>z</i>
ژ	-	-	ژ	<i>že</i>	<i>ž</i>
س	س	س	س	<i>sin</i>	<i>s</i>
ش	ش	ش	ش	<i>szin</i>	<i>š</i>
ص	ص	ص	ص	<i>sād</i>	<i>s</i>
ض	ض	ض	ض	<i>zād</i>	<i>z</i>
ط	ط	ط	ط	<i>tejn</i>	<i>t</i>
ظ	ظ	ظ	ظ	<i>zejn</i>	<i>z</i>
ع	ع	ع	ع	<i>ejn</i>	<i>‘</i>
غ	غ	غ	غ	<i>gheyneyn</i>	<i>gh</i>
ف	ف	ف	ف	<i>fe</i>	<i>f</i>
ق	ق	ق	ق	<i>ghāf</i>	<i>gh</i>
ك	ك	ك	ك	<i>kāf</i>	<i>k</i>
گ	گ	گ	گ	<i>gāf</i>	<i>g</i>
ل	ل	ل	ل	<i>lām</i>	<i>l</i>
م	م	م	م	<i>mim</i>	<i>m</i>
ن	ن	ن	ن	<i>nun</i>	<i>n</i>
و	-	-	و	<i>wāw</i>	<i>w, o, ou</i>
ه	ه	ه	ه	<i>he</i>	<i>h</i>
ی	ی	ی	ی	<i>ye</i>	<i>i, j, ej</i>

Litery perskiego alfabetu wraz ze znakami diakrytycznymi (o których będzie mowa dalej) pozwalają na zanotowanie występujących w tym języku 23 spółgłosek, 6 samogłosek oraz dwóch dyftongów zstępujących *ou* i *ej*.

Po persku (podobnie jak i po arabsku) pisze się od strony prawej do lewej, łącząc z sobą poszczególne litery. Wyjątek stanowią te, które nie łączą się z lewej strony. Jest ich siedem: *ā* *alef*, *ḍ* *dāl*, *z* *zāl*, *ṛ* *re*, *z* *ze* *ḡ* *ḡe* oraz *wāw*. Cyfry natomiast pisane są od strony lewej do prawej: liczbę 1758 zapiszemy więc jako ١٧٥٨. Cyfry arabskie, używane w perskim to kolejno: ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ oraz ٠.)

Ponieważ samogłoski krótkie (z wyjątkiem *e*, notowanego na końcu wyrazu za pomocą spółgłoski *ḥ*, tzw. *he* niemego) nie są w perskim zapisywane, możliwe jest zaznaczenie ich obecności za pomocą znaków diakrytycznych:

- *fathe* – krótkiej, ukośnej kreski notowanej nad literą, po której ma wystąpić samogłoska *a*, np. سر *sar* 'głowa' w odróżnieniu od سر *serr* 'tajemnica',

- *kasre* – krótkiej, ukośnej kreski notowanej pod literą, po której ma wystąpić samogłoska *e*, np. ده *deh* 'wieś' w odróżnieniu od ده *dah* 'dziesięć',

- *zamme* – małego znaku, podobnego do litery *wāw*, stawianego nad literą, po której występuje samogłoska krótka *o*, np. دم *dom* 'ogon' w odróżnieniu od دم *dam* 'tchnienie'.

Pozwalają one także na zaznaczanie dyftongów, np.:

- خدرو *chodru* 'dosł. samorosnący, samosiejka' w odróżnieniu od خدrou *chodrou* (z *fathe*) 'samobieżny, samochód'.

W praktyce znaki te, a zwłaszcza oznaczające samogłoski krótkie

są notowane niezwykle rzadko, głównie w podręcznikach szkolnych i tekstach do nauki języka, słownikach języka perskiego, a sporadycznie – w sytuacjach wątpliwych, gdy brak takiego znaku mógłby wprowadzić czytelnika w błąd.

Istnieje ponadto kilka innych znaków diakrytycznych, stosowanych niekiedy dla ułatwienia właściwego odczytania słów. Należą do nich:

◌[◌]*sokun*, oznaczający brak samogłoski po spółgłosce, nad którą jest notowany, np. w słowie درد *dard* 'ból';

◌[◌] – *taszdid*, który zapisany nad spółgłoską oznacza jej podwojenie, np. سرّ نی *serr-e nej* 'Tajemnica trzcinowego fletu'¹; rzeczownik *serr* został oznaczony *taszdidem* dla odróżnienia od rzeczownika سر *sar* 'głowa' lub prepozycji سر *sar-e* 'na początku';

◌[◌] – *tanwin* – znak zapożyczony z arabskiego, będący w nim oznaczeniem trzeciego przypadku, w perskim występuje nad końcowym alefem w rzeczownikach pochodzenia arabskiego, użytych w perskim w znaczeniu przysłówków: فوراً *fouran* 'natychmiast';

◌[◌] – *madde* – występuje wyłącznie nad alefem, najczęściej początkowym (zwanym wówczas *alef-e mamdud*), gdy ma on oznaczać długie *ā*, jak w słowie آفتاب *āftāb* 'słońce', inaczej niż w słowie اردک *ordak* 'kaczka'; niekiedy pojawia się również w środku wyrazu dla zaznaczenia, że długa samogłoska *ā* poprzedzona jest inną samogłoską, np. جلالَت مآب *dželālat maāb* 'ekscelencja'; może pojawiać się także w formach czasowników, których temat rozpoczyna się na *ā*, jeśli forma ta poprzedzona jest prefiksem *be-* lub partykułą przeczenia *na-*, np. نیآورید *najāwarid* 'nie przynosicie', choć w takim wypadku może być i coraz częściej bywa opuszczany;

¹ Tytuł książki Abd ol-Hossejna Zarrinkuba, wydanej w Teheranie w 1374 r. kalendarza irańskiego.

ء – *hamze*, notowana nad literą może pełnić różnorodne funkcje; używana bywa do zapisywania samogłosek krótkich *e* oraz *o*, np. w słowach takich jak خائن *chāen* 'zdrajca'. Powszechnie służy też do zapisywania łącznika ezafetowego po wyrazach zakończonych na *he* nieme.

Kwestia stosowania bądź nie stosowania znaków diakrytycznych nie jest w perskim definitywnie rozstrzygnięta. Obenie nie są one, jak wspominaliśmy, w powszechnym użyciu. Jednakże irańska Akademia Nauk, która od dłuższego już czasu prowadzi prace, zmierzające do ujednoczenia perskiej ortografii, przygotowała ostatnio i zatwierdziła pierwszą wersję projektu nowych zasad pisowni. Został on rozesłany do wiodących instytucji naukowych i ośrodków badawczych w celu uzyskania ich opinii. Projekt ten przewiduje m.in. wprowadzenie obowiązkowego stosowania znaków diakrytycznych, a w szczególności *kasre* na oznaczenie nie notowanego dotychczas łącznika ezafetowego.

Kilka uwag o fonetyce i transkrypcji

W światowej iranistyce nie wypracowano dotychczas jednolitej, uniwersalnej transkrypcji języka perskiego. Jak wszystkie systemy umowne, tak i ona bywa więc dostosowywana do materiału, w którym jest używana oraz do specyfiki systemu fonetycznego języka, w którym materiał ten jest opracowywany.

Proponowany tutaj system oparty jest na transkrypcji polskiej, tak więc poszczególne litery czytane będą analogicznie do ich odpowiedników w języku polskim.

Krótkiego wyjaśnienia będą wymagały jednak niektóre spośród użytych w nim znaków, a także wymowa niektórych spośród głosek,